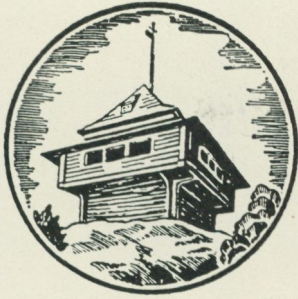

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1956**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1956

Redaktion:

GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

Omslagsbilden: Herrar vid bålet.

Detalj ur oljemålning, föreställande ett dryckeslag omkring 1740.

Okänd konstnär. Nordiska museet.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1956

Djuptrycksplånscher från Nordisk Rotogravyr

SURROGAT FÖR KYRKKLOCKOR

I SÄGEN OCH VERKLIGHET

av Nils-Arvid Bringéus

I en uppsats i Fataburen 1920 har Sigurd Erixon beskrivit en trumma från Värskärs fiskekapell i Loftahammars socken i Småland, som haft den ovanliga funktionen av sammankallningsinstrument vid gudstjänster i kapellet. Ännu då den förvärvades av Nordiska museet, användes trumman i detta syfte och måste ersättas med en ny. Erixon har funnit den omnämnd i räkenskaper redan 1738 och håller för troligt, att den stammar från 1600-talet.

Då jag för några år sedan påbörjade en större undersökning av klockringningsseder i Norden var det naturligt att ställa frågan om man även annorstädes saknat kyrkklockor och kallat till gudstjänst på liknande sätt som i Värskär. Att trummor fått fylla kyrkklockornas funktion har jag blott funnit ytterligare ett exempel på, nämligen i Karlstad efter branden 1719, då det s. k. kungshuset användes som gudstjänstlokal. Här var deras användning dock endast ett provisorium i en nödsituation. Däremot har andra surrogat för kyrkklockor brukats såväl i sägnen som i verkligheten, varpå här skall givas några exempel.

Rop

Från Ås i Jämtland berättas: "Ås första kyrka fanns å Bybacken på Byns ägor. Kyrkan hade då varken stapel eller klockor. Klockaren gick ut på vallen och ropade:

Kom Pål och Per,
tag Hans med dej!"

*Bild 1. Gudstjänstrumman
från Värskärs fiskekapell.
Foto Nordiska museet.*

Detta upprepades tre gånger, och så begynte gudstjänsten. Ropet "Kom Pål och Per" avslöjar berättelsen som en sägen. Varianterna i våra folkminnessamlingar knyter sig blott till nio kyrkor i Sverige belägna på vitt skilda håll: Risbäck i Lappland, Ås och Aspås i Jämtland, Junsele och Sänga i Ångermanland, Östervåla i Uppland, Forsheda i Småland och Hannas i Skåne. Därjämte finns en uppteckning från Överhogdal i Härjedalen utan direkt omnämnande av vilken kyrka traditionen åsyftar.

Sägnen är ej helt likartad i de svenska varianterna. Namngivna "kyrkbesökare" finns blott i fem av uppteckningarna, och namnens variation återspeglar provinsiellt namnskick: Pål — Per — Hans (Ås), Pär — Jons — Johanne (Överhogdal), Jan — Jung (Östervåla), Ola — Hans (Forsheda), Pär — Jöns — Mårten (Hannas).

I de andra sägnerna är ropen av typen "köm te körsom, köm te körsom!" (Junsele), varjämte det omtalas, hur klockaren, sam-

tidigt som han ropar, dinglar fram och tillbaka med en röd topp-luva. Enligt Risbäckssägnaen pendlade klockaren t. o. m. med ena benet härmande klockans svängning! Likheten med gudstjänstringningen framträder även däri, att ropet upprepas tre gånger (Ås, Östervåla) eller genom att det varieras vid först- och angång: "Kom Jan, kom Jan", men vid "sammanringningen" "Kom Jung, kom Jan, kom Jung, kom Jan" (Östervåla), där härmingen avser först en, sedan två klockor. I Forsheda lydde förstgångstringningen "Ola, Ola, Ola", prästringningen "Ola, Hans, Ola, Hans, Ola, Hans" och sammanringningen "Ola, Hans mä, Ola, Hans mä, Ola, Hans mä!"

Från Norge har jag blott lyckats finna en variant av sägnaen: "Naar Søndagen kom og Almuen var samlet og det var Tid at gaa i Kirken, gik Kirketjeneren eller Ringeren op i Taarnet, aabnede en Glugge og stak Hovedet ud gennem Aabningen og raabte af fuld Hals: 'Kom Per, kom Per!' Var det saa Tid at ringe anden Gang, eller med det samme Præsten gik i Kirken, kom atter Ringerens Hoved tilsyne i Gluggen, og nu raabte han: 'Kom Per, kom Paal!' og da det var Tid at ringe tredie Gang raabte han: 'Kom Per, kom Paal och tag Hans med dig ogsaa!' hvorefter han lukkede Gluggen igjen."

Även från Danmark finns en uppteckning av sägnaen. Fr. L. Grundtvig berättar om livet i Systofte klockaregård på Falster: "da man i gamle Dage ikke havde Kirkeklokker, saa raabte man, naar der skulde være Gudstjeneste: "Bemmban!" Förste Gang: "Kåmm Pæjer!" Anden Gang: Kåmm Pæjer, kåmm Pol!" Tredje Gang: "Kåmm Pæjer, kåmm Pol, ta Hans mæ!" Den norska och danska sägnens likhet med Ås-typen är påfallande.

De anförda nordiska varianterna har motsvarigheter både i Slesvig, Tyskland och Schweiz. Bruket att ropa till kyrkan i brist på kyrkklockor skulle således ha varit välbeprövat på skilda håll enligt sägnaerna. De nordiska uppteckningarnas inbördes likhet utesluter möjligheten av självständig uppkomst. Deras skilda belägenhet talar därjämte för en relativt hög ålder. Ås- och Överhogdalsvarianterna, som på ett utpräglat sätt överensstämmer med de norsk-danska varianterna, tyder på en spridning från Danmark och Norge, vilken bör ha skett före Jämtland-Härjedalens införlivande med Sverige vid Brömsebrofreden 1645.

Samtliga de orter, där sägnen slagit rot, har haft kyrka sedan medeltiden utom Risbäck i Lappland. Denna byggdes så sent som 1858—59. Att sägnen knutits till en så sent uppförd kyrka kan synas märkligt. Det har emellertid kunnat bekräftas, att en klocka anskaffades hit först 1862. De första åren klarade man sig således verkligen utan klocka, varför sägnen kunnat förknippas med just denna kyrka. Om förhållandena varit likartade på övriga orter, undandraget sig möjligheten att undersöka. I fråga om en tradition från Slesvig-Holstein, som Feilberg upptecknat, är det uppenbarligen den mycket lilla klockan, som förlänat socknen dess ryktbarhet och knutit sägnen till platsen — ett exempel på det ovanligas betydelse för att tala med C. W. von Sydow. Liknande kan förhållandet vara med Hannas-varianten. Här har man nämligen haft en mycket liten klocka, som alltjämt sitter upphängd i en tornglugg så, att klockans svängning tydligt synes, vilket även givit upphov till ett talesätt på Österlen i Skåne: "Det går i ett i ett liasom Hanasa rinjning."

Är det möjligt, att sägnen på övriga orter återspeglar en avlägsen tid, då klockor ej fanns? Jag håller detta för högst osannolikt. Våra landskapslagar visar nämligen, att en kyrkklocka under medeltiden icke blott var önskvärd utan nödvändig för kulten. I Smålandslagens kyrkobalk heter det t. ex.: "Därtill skall kyrkan hava klocka, ty hon skall både kalla den som kommer i världen och den som går därur."

Enligt min mening är kärnan i sägnen intet annat än en klockhärmsning, medan talet om en tid utan klockor är en slags "Erweiterung" för att tala med en folkdiktsforskare. Det synes även troligt, att denna "utvidgning" mindre är att betrakta som en svarssägen till frågan, hur bar man sig åt att sammankalla folk, innan det fanns kyrkklockor, än som ett försök att ge härmsningen en ytterligare humoristisk prägel. Klockaren, som vanligen var den som ropade, har mer än en gång varit folkhumorns strykpojke!

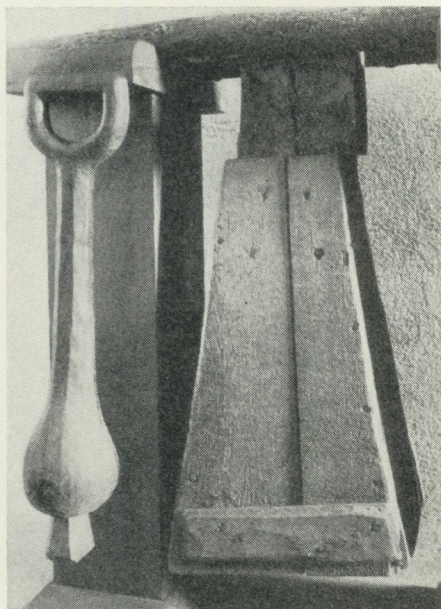
Nu visar det sig, att det finns några klockhärmsningar, som överensstämmer med ropen i de sägner som ovan refererats. Att likheten är påfallande framgår kanske bäst därav, att till Hannas i Skåne knutits både sägnen om klocksurrogatet och följande

klockhärkning: "Männ viden ni hadd Hanas klåkkor de sija? De sija: Komm Hans, komm Pär, komor Mårten mä!" Denna typ knytes även till kyrkorna i Vallby i Skåne, Landvetter i Västergötland, Vessige och Dagsås i Halland. Namnformerna är Per — Jöns — Ola (Vallby), Per — Hans — Greta (Landvetter), Hans — Per — Ola (Vessige och Dagsås). Dylika härkningar av kyrkklockorna är även vanliga i Westfahlen.

Uppfattningen om klockhärkningen som det primära i den behandlade sägnen får ytterligare stöd i några finska varianter av ännu mera skämtsam karaktär. I Prunkkala kapell i Aura socken saknades klockor, berättas det, varför prästen slog med en järnstång i väggen och ropade: "Tulkaa työ kirkkoon!" (kom till kyrkan!). En kalv på bete i närheten svarade: "Myyökö?" (vi?). Då blev prästen arg och skrek: "Menkää työ helvettiin!" Översättning knappast behövlig! I Urainen och Pylkönmäki berättas det vara kalvar, som besvarat ropet. I Lavia hade klockorna lämnats som pant till en grannsocken för havrebröd, varför klockaren fick ropa samman människorna. En kalv i en hage, som hörde ropet, svarade: "Emmää" (inte jag), varpå klockaren svarade: "Jag har inte bjudit dig!" I de finska skämtsägnera spelar härkningen en viktig roll och ger sägnen dess poäng genom att djurens "myyö emmää" kan tolkas som verkliga ord. Den finska skämtsägnera saknar namngivna kyrkbesökare och överensstämmar i detta avseende med den nordsvenska typen. Det är icke otänkbart, att de finska varianterna utbildats under inflytande från denna, ehuru den först i Finland erhållit sin nya poäng.

Träkklockor

Från Tidensrum i Östergötland berättas: "Tirserumsborna hade byggt kyrka. Men de hade inte råd att gjuta klocka. Tiden led. Då skickade de bön till biskopen i Linköping och lät bedja för sig, att han ändock skulle viga kyrkan. De kunde kalla med träkläpp, menade de. Så fick också ske. Biskopen kom. Men från den tiden och intill nu har bönderna i Tidensrum och särskilt vid kyrkan kallats träkläppaböner. Ett vedernamn för deras fattigheds skull."

*Bild 2. Träklockan från
Kaarina församling.
Foto Nationalmuseet,
Helsingfors.*

Då det vore märkligt, om man haft råd att köpa klocka men ej den enkla kläppen av järn, som kunde tillverkas i hemsocknen, torde kläppen fått sin roll i sägnen genom sentida feltolkning av uttrycket "träkläppabönnen". "Kläppa" var i äldre språkbruk detsamma som klämta, varför uttrycket sannolikt betytt "bönder, som klämtade med träklocka" och ursprungligen icke alls haft med träkläpp att göra. Men finns det stöd för uppfattningen om en träklocka som traditionens upphov?

I en uppteckning i Ordboksstiftelsen i Helsingfors heter det: "Man sade, att i Prunkkala kapell i Auras socken fanns en gammal strömmingsfjärding, som man slog på, då man kallade folk till kyrkan. Därav lever alltjämt talesättet: "Prunkkalas träklockor" och "Prunkkalas träklocksringare". Överensstämmelsen med traditionen i Tidarsrum är slående, och det är betecknande, att den stammar från ett litet kapell. Även i Pöytyä och Kalvola skall ha funnits en träklocka, och en tradition från Nousiainen

omtalar, att "förut, när man inte hade klockor i kyrkorna, så använde man träklockor, gjorda av bräder".

Traditionerna från Finland synes ha sin bakgrund i fiendens klockrov i krigstider. Detta antydes ifrån Hiitola: "När man under krigstiden inte hade kyrkklockor kallade man till kyrkan genom att slå på en torrfura eller en lös stenhäll, som gav ett ihålligt ljud."

För Finlands vidkommande behöver vi emellertid inte nöja oss med traditioner om träklockor eller andra surrogat. Sommaren 1949 hade jag tillfälle att i Nationalmuseet i Helsingfors studera den träklocka och träkläpp, som bild 2 visar. Klockan skänktes till museet 1904 från S:t Karins (Kaarina) församling vid Åbo. Den är tillverkad av furubräder och sammanfogad med grova hemsmidda spik. Kataloguppgifterna meddelar, att den troligen använts i stället för de av ryssarna bortrövade klockorna under stora ofreden.

Även de finska exemplen visar, att det finns skäl att tro på en sanningskärna i traditionen om Tirserums träkläppabönder. Att träklockan i Kaarina är 400 år yngre än den, som en gång torde ha funnits i Tirserum, betyder mindre. Båda är likartade exempel på det ordspråk, som talar om nöden som uppfinningarnas moder.

Horn och lurar

Om Tutaryd i Sunnerbo berättar Samuel Rogberg 1770: "En gammal sägn är ännu i orten, at den bekommit sitt namn af Tuta, at med lur kalla tilhopa, och Ryd fält, aldenstund församlingen i början, och i brist af klockor, blifwit på detta sätt kallad tillsammans. Kan så wara; Socknen är föga widsträcktare, än at så kunnat ske." I en nutida uppteckning av samma tradition förmodar sagesmannen att en av inskriptionerna på den nuvarande mellanklockan, gjuten 1736, kan vara inspirerad av sägnen. Här citeras profeten Joel 2: 15—16 "Blåser med basuner i Zion, helger ena fasto, kaller menigheten tillsammans". Hur därmed förhåller sig är ovisst, då denna inskription icke är ovanlig på kyrkklockor.

Redan Rogberg sätter ett frågetecken för Tutaryd-sägnens sanningshalt. Han fortsätter nämligen de ovan citerade raderna

med följande kommentar: "Man lämnar detta i sitt värde. Jag har trodt wara säkrare, at med tysthet gå förbi slike upgifter och anledningar til orters nämnande, som snart sagt på alla ställen förekommit; hälst man aldrig lättare kan fela, än i sådana mörka och twetydliga saker, i synnerhet, som de lända til föga nytta." Rogbergs skepticism är givetvis väl befogad. Sägner är en typisk folketymologi. Att det är ortnamnets förled "tuta-", som givit upphov till kombinationen med lurblåsningen, vilken sedan knutits till kyrkan, torde vara ofrånkomligt.

Horn eller lurar har dock förekommit som surrogat för kyrkklockor icke blott i folktraditionen. I en uppteckning av L. Linnarsson från Hudene i Västergötland, varest man speciellt under slåttern höll så strängt på lördagshelgen, att böter uttogos av dem, som ej upphörde arbeta vid helgmålsringningen, heter det, att uppe på Edsveden, en grupp gårdar i norra delen av socknen, "där man inte kunde höra kyrkklockorna, gick rote-mästaren upp på Kullidsberg och blåste in helgen med en lur". Här befinner vi oss på verklighetens mark.

Även i Finland har horn eller lurar brukats som surrogat för kyrkklockor. Helmer Tegengren har dragit fram en intressant notis härom. I en uppsats om de österbottniska kyrkornas förluster under stora ofreden omtalar han, att i Lumijoki, Kempele och Tyrnävä kapell strax söder om Uleåborg blåstes ännu år 1727 till gudstjänst i horn, då man ej haft möjlighet att ersätta de under ofreden förlorade kyrkklockorna. I Laitila skall enligt traditionen samma bruk ha förekommit.

Horn har även använts i stället för kyrkklockor under de sista dagarna i stilla veckan under romersk-katolsk tid. Dijkman, som på 1600-talet skrev om svenska kyrkobruk, säger att "effter folcket måtte lijka wäll komma tilsammans så fingo the samman-kalla dem medh Horns upblåsande, samt något annat, som kunde höras ikring". Hans källa är med sannolikhet Kyrkoordningen 1571, där Laurentius Petri polemiserar mot seden: "Ty then sedhen som war, at man tå icke skulle ringia, vthan blåsa j horn eller annat slijkt, haffuer ock hafft waantroo medh sigh." Omnämmandet av hornblåsningen förekommer däremot icke i den handskrivna versionen av Kyrkoordningen 1561. Hornblåsandet

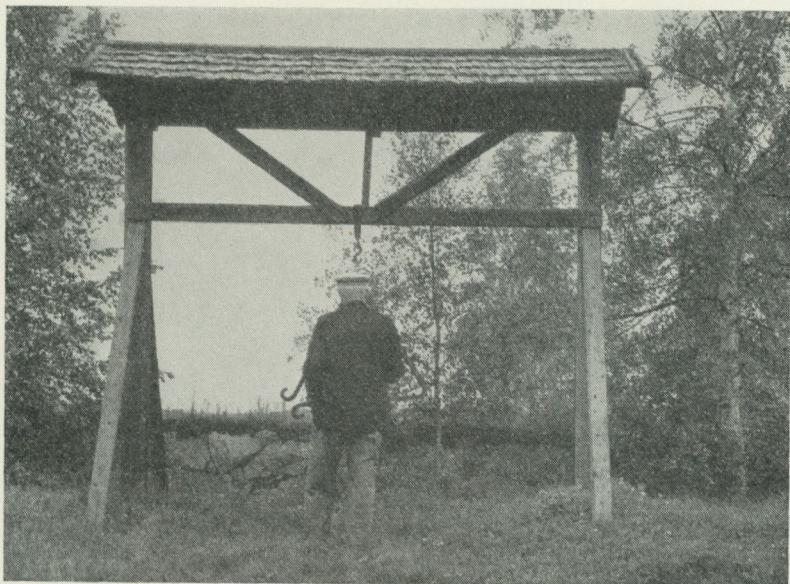

Bild 3. Klockställningen i Högsjö. Foto Nordiska museet 1949.

skulle således ha varit en motsvarighet till de skramlor, som i sen tid brukats i romerska länder i stilla veckan. Uppenbarligen har de även liksom skramlorna på kontinenten använts av gemene man i vidskepligt syfte. Vid ärkebiskop Abraham Angermannus visitation i Dörby i Södra Möre 1596 omtalades det t. ex., att en kvinna var misstänkt för att "hafwa tutit i horn på Skeretorsdags natt", för vilken beskyllning hon fick svara på tinget.

Att man i Sverige och Finland brukat horn som surrogat för kyrkklockor har legat nära till hands. Hornet har ju här stor betydelse speciellt vid kreatursvallningen. Det har även fyllt en funktion som sammankallningsinstrument i byarna liksom det i städerna varit tornväktarnas signalinstrument.

Trianglar

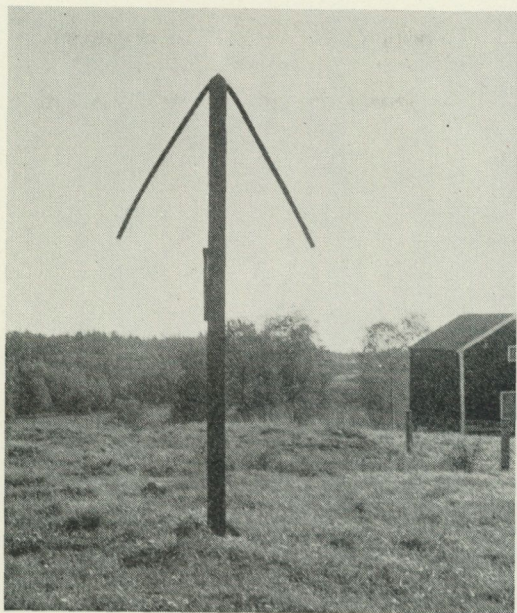
Från missionsfälten är det känt, att man ofta använt surrogat för kyrkklockor, såsom en bit järnvägsräls, på vilken man slagit med en hammare. Vi behöver emellertid inte gå utanför Sveriges

Bild 4. Närbild av triangeln i Högsjö. Foto Nordiska museet 1949.

gränser för att finna en liknande metod. Under en resa sommaren 1949 för Nordiska museets räkning hade jag tillfälle att få se en ståltriangel i funktion vid Högsjö gamla kyrka i Ångermanland, bild 3 och 4. Då den gamla kyrkan, som varit obegagnad sedan 1789, återinvigdes 1908, fanns varken kyrkklocka eller klockstapel. I dess ställe uppfördes den lilla ställningen med tak för en triangel av stål skänkt av disponenten Joh. Haslum på Utansjö. Högsjötriangeln är dock ej unik. Jag har funnit ytterligare 13 platser, där trianglar eller stålvinklar brukats i stället för kyrkklockor: Risbäck i Lappland, Holmsund i Västerbotten, Trehörningsjö i Ångermanland, Östersund i Jämtland, Nianfors och Långvind i Hälsingland, Sandviken och Järbo i Gästrikland, Dådran i Dalarna, Persberg i Värmland, Porla i Närke, Anten i Västergötland, Valdemarsvik i Östergötland och Höganäs i Skåne. Troligen skulle denna exempelsamling ytterligare kunna utökas.

Med undantag av triangeln i Högsjö och i Dådran har övriga vinklar numera tjänat ut. Tre av dem kan dock alltjämt beskådas

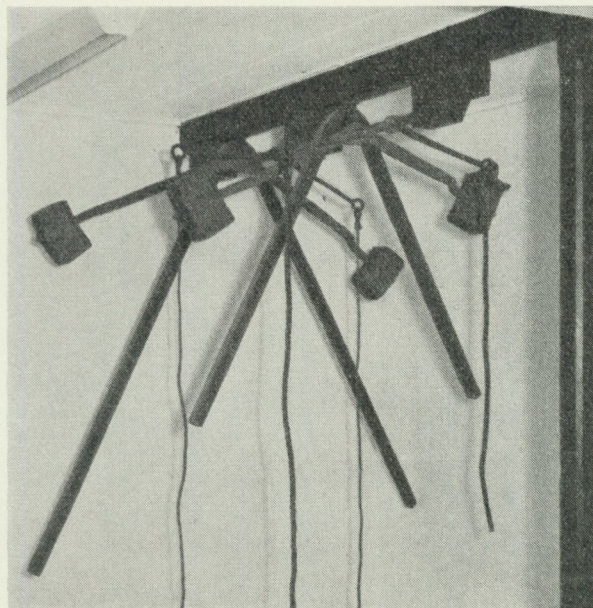

*Bild 5. Järnvinkeln på
Grundsunda hembygdsgård.*

Foto Nordiska museet.

i museer: Höganäsklämtarna i Höganäs museum, Nianfors-Långvindsvinkeln i Hudiksvalls museum och Trehörningsjövinkeln på Grundsunda hembygdsgård i Ångermanland. Klämtaren i Valdemarsvik har bevarats i kyrkans torn och Persbergsvinklarnas utseende känner vi genom en teckning bild 7. Skiftande klang har erhållits inte blott genom att man brukat två vinklar som i Persberg och Höganäs utan även genom att vinkelarmarna varit olika långa. Ljudet har frambringats genom att man slagit på trianglarna med en hammare eller klubba. Höganäsklämtarna skiljer sig från övriga genom att klubbor av ek med järnskoningar monterats vid järnvinklarna. Dessa anslås av klubborna genom att "ringarna" växelvis drar med ett rep i vardera handen.

Upphängningen har varierat, men trianglarna har alltid måst hänga fritt så, att ljudet icke dämpats. Vackert utformad är ställningen vid Högsjö gamla kyrka. Likheten med de upphängningsanordningar, som brukades för antikens semantron, är nästan slående. I Långvind hängde stålvinkeln över en stång

*Bild 6. Klämtarna
i Höganäs
museum.
Foto LUF 1955.*

mellan två tallar. Bilden av klämtarna från Persberg visar, att de varit upphängda i en särskild klockstapel. Då bruksförsamlingens kyrka i Höganäs inrättades 1854 i en lokal, som tidigare tjänstgjort som väveri, byggdes en sexkantig takhuv för klämtarna. En sagesman berättar, att "som denna paviljongen alltid var fritt öppen för alla vindar, så hördes denna egendomliga ringning lika långt, eller ibland längre, än de stora klockorna i Väsby kyrktorn". Från Holmsund omvittnas även, att järnvinklarna "gav en mycket vacker klang och hördes nog så långt som klockorna vi nu har".

Det är dock typiskt, att dylika lovord fällt om trianglarna, först sedan de kommit ur bruk. Med kyrkklockor har de aldrig kunnat tävla. I Östersund t. ex., där "klockvinklarna" uppsattes 1844, blev de genast orsak till missnöje, och 1851 hade de spelat ut sin roll och ersatts av kyrkklockor. Vid en sockenstämma i Gåsborn i Värmland 1860, då förslag uppkommit att anskaffa järntrianglar, yttrade en brukspatron G. Ekman, att "dessa tri-

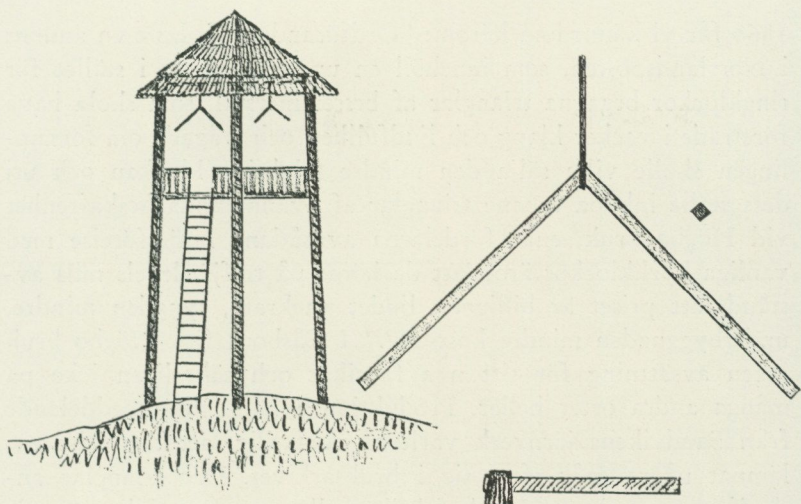

Bild 7. Till vänster stapel från Persberg i Värmland. Till höger den ena av de i stapeln upphängda järnvinklarna samt den vid ringning använda järnklubban. Teckning av Tora Öberg.

anglar voro mindre ändamålsenliga till kyrkklockor, varför han alldeles avstyrkte något inköp av nämnda trianglar, med vilka man flerstädes ej funne sig särdeles belåten". Den korta tid de mångenstädes var i bruk är även ett vittnesbörd om deras mindre ändamålsenlighet. I Anten och Risbäck brukades de blott en kort tid strax efter kyrkans tillkomst 1915 respektive 1859. På andra ställen blev tjänstetiden längre. I Sandviken från 1870-talet till 1889, i Järbo mellan 1862 och 1881.

För några av järnvinklarna är tillverkningsställena kända. Vinkeln på Grundsunda hembygdsgård lär vara ett av de första arbeten, som gjordes av hammaren på Gideå bruk, anlagt 1804. Höganäsklämtarna har förmodligen gjorts i stenkolsverkets smedja, Östersundstrianglarna vid Bäckefors bruk i Dalsland, Antenstriangeln i smedjan på Östads säteri. I allmänhet har alltså vinklarna gjorts i närheten av den plats, där de brukats. Ett försök att göra trianglarna till en fabriksartikel har dock även företagits, nämligen på Högbo bruk, ett av Sandvikenkoncernens moderföretag. Genom den ovannämnda debatten i Gåsborn

1860 får vi kännedom härom: "Ordföranden uppläste en annons i Norrlandsposten, som innehöll en uppmaning att i stället för ringklockor begagna trianglar af bessemmerstål, som skola hava företräde i vacker klang och ljudfullhet, och frågade om församlingen skulle vilja sälja den mindre felaktiga klockan och uti dess ställe inköpa tvenne trianglar af ovannämnda beskaffenhet vid Högbo bruk, enär fördelarna av sådana i jämförelse med vanliga kyrkklockor äro: 'att de höras på trefjärdedels mils avstånd, att priset är billigare, ljudet vackrare, tyngden mindre, underbyggnaden mindre kostsam'." I Gåsborn fick Högbo bruk ingen avsättning för sitt nya fabrikat och säkerligen icke på många andra orter heller. Produktionen har enligt meddelande från Sandvikens järnverk varit så obetydlig, att den icke ens lämnat några spår efter sig i bruksarkivet. Där trianglar anskaffats vare sig av Högbofabrikat eller av eget sådant, torde prisbilligheten ha varit det mest vägande argumentet. Det har ofta varit små kapellförsamlingar i likhet med Risbäck, Nianfors, Långvind och Dådran eller tillfälliga predikoplatser som Skafnäset i Persberg och Högsjö gamla kyrka.

När man studerar trianglarnas spridda förekomst i landet, är man måhända benägen att förklara deras tillkomst liksom träklockornas med hänvisning till nöden som uppfinningarnas moder. Men en närmare undersökning visar, att trianglarna sannolikt haft en annan gemensam nämnare.

En granskning av de platser, varest trianglarna brukats, visar, att dessa ofta varit bruksförsamlingar eller haft förbindelser med bruksrörelse. Detta gäller Höganäs i Skåne, Persberg i Värmland, Dådran i Dalarna, Järbo och Sandviken i Gästrikland, Nianfors i Hälsingland. Järnvinkeln i Trehörningsjö hade ursprungligen tillhört Gideå järnbruk. Högsjötriangeln var skänkt av disponenten på Utansjö, Östersundstriangeln hade anskaffats genom förbindelser med Bäckefors bruk i Dalsland och Valdemarsvikstriangelns förebild lär ha funnits i Vikmanshyttan i Bergslagen. Vid bruken har det säkerligen legat mycket nära till hands att tillverka järnvinklar eller trianglar av det slag, som här beskrivits. Det är inte uteslutet, att de på något håll haft det dubbla syftet att vara "fabriksvissla" — vinkeln i Grundsunda har en tid

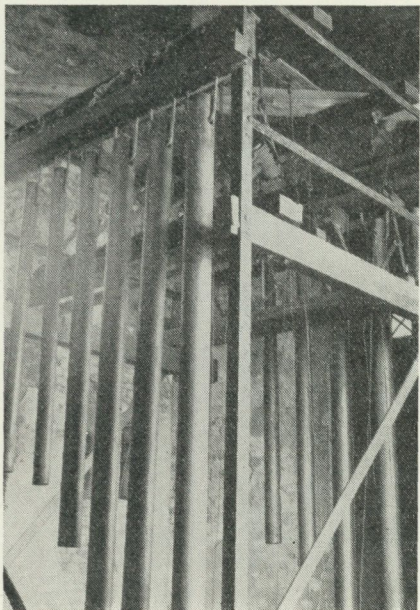
fungerat som brandlarm i Husum — och "kyrkklocka", eller att det profana bruket givit upphov till det sakrala. I Porla brukades triangeln även som "vällingklocka" vid måltiderna. Sigurd Erixon omtalar från nedre Sverige, att man brukat använda en böjd järnskena upphängd i en stolpe, på vilken man slog med en hammare för samma syfte som vid ringning på en vällingklocka. Dessa järnvinklar eller trianglar får betraktas som sena avläggare till liknande ljudinstrument av trä.

Metoden är även känd på kontinenten. För sammankallning till gudstjänst omtalas bruket av en järntriangel från en liten by i Wales. I Tyskland är "Hillebille" benämningen på ett välkänt sammankallningsinstrument, bestående av en i snören fritt hängande stock eller plank, varpå man slår med en trähammare. Detta sammankallningsmedel är belagt även i Finland och Ostbaltikum, utbrett ända ner till Medelhavet och finns även i Orienten.

"Tubular bells"

Med visst fog kan man beteckna järntriangelarna som alster av den begynnande industrialismens ofta alltför ivriga uppfinningslusta. Ett annat exempel härpå är de s. k. "tubular bells" varav det finns en enda uppsättning i Sverige, nämligen i Allhelgonakyrkan i Lund, bild 8. Medan trianglarna utgjordes av massivt gods erhålles klangen här genom ihåliga tuber eller rör av klockmetall. De är inte mindre än 13 till antalet och genom olika längd (235—128 cm) och grovlek (10,1—6,2 cm:s yttre diameter) har de varierande toner från C till ettstrukna E. Tuberna är vertikalt upphängda i rep och anslås medelst gjutjärnsklubbor med slagyta av pokkenholtz. Liksom Höganäsklämtarna manövreras klubborna indirekt genom rep, som i Allhelgonakyrkan löper ner till ett spelbord i våningen under ringverket, bild 9. Konstruktionen liknar mycket de engelska kinningsapparaterna, och skillnaden består endast däri att klubborna anslår tuber i stället för klockor.

Byggnadskommittens protokoll visar, att man närmast fått idén till apparaten i Allhelgonakyrkan från engelska kyrkan i Köpenhamn. Kommitterade hade vid besök där 1889 funnit, att den

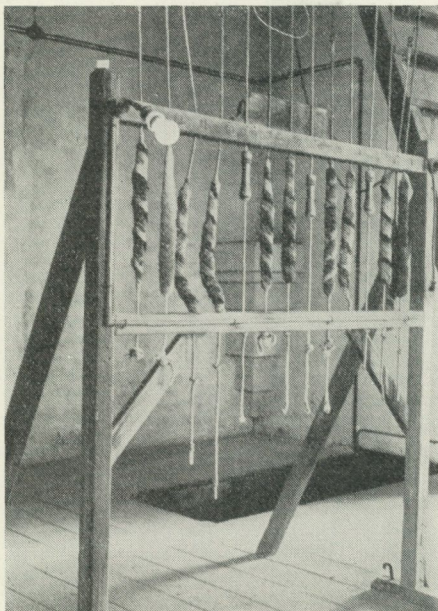

*Bild 8. "Tubular bells" i
Allhelgonakyrkan, Lund.
Foto LUF 1955.*

engelska firman Harringtons patenterade "tubular bells" åstadkom "särdeles vacker och melodiös" ringning. Innan beslut fattades tillskrev man överintendenten Helgo Zetterwall för utlåtande. Denne var fullkomligt obekant med dylika apparater, men man dristade sig likväl att inköpa en sådan av den engelska firman då anordningen även var prisbillig (350 £) i jämförelse med de tidigare projekterade klockorna.

Allhelgonakyrkans tuber fyller ännu sin funktion både som kyrkklockor och klockspel. År 1890, då de uppsattes, antogs seminaristen Axel Lagergren till ringare, och denna funktion fyllde han ännu såsom rektor för högre folkskolan i Lund till dess att han 1934 efterträddes av kyrkovaktmästare Brorssons hustru, som är utbildad musiker och alltså skickligt spelar koralmelodier i anslutning till kyrkoåret vid första- och andragångsringningarna till högmässorna.

Kanske har bristen på riktiga kyrkklockor jämte Eslövsgotiken bidragit till den ringaktning som ofta kommit katedralen på

*Bild 9. Spelbordet i Allhelgona-
kyrkan, Lund.*

Foto LUF 1955.

Allhelgonabacken till del. Men inte förty är såväl kyrkbyggnaden som dess "tubular bells" typiska exponenter för en ingalunda ointressant tid.

Källor. Karlstadstrumman: L. Dalgren, Karlstads stads historia 2, s. 125. — Sägnerna. Ås: J. Lindström—Saxon, Saga, sägen och sång i Jämtebygd, s. 32 f. och A. Stafwerfeldt, Bidrag till Ås sockens historia, s. 104. — Risbäck: ULMA 16006 och Jämten 1922, s. 31. — Aspås: ULMA 17490. — Junsele: ULMA 68:4:39. — Sånga: ULMA 68:4:6. — Östervåla: ULMA 11199. — Forsheda VFF 2289. — Hannas: LUF 13256. — Överhogdal: ULMA 7711. — Vossevangen: Th. S. Haukenes, Natur, Folkeliv och Folketro i Hardanger IV, s. 127. — Systofte: Danmarks Folkeminder 2, s. 215. — Slesvig: H. F. Feilberg, Fra Heden, s. 4 f. — Tyskland: Blätter für Pommersche Volkskunde 1899, s. 146. — Schweiz: Korrespondenzblatt der Schweiz. Gesellschaft für Volkskunde 6. Jahrg., s. 86 f. — Hannas: Lunds stifts julbok 1928, s. 122. Jfr LUF 13108. — "Erweiterung": Folkliv 1941, s. 44 f. — Klockhärmingar: M. Åmark, Kyrkklockor... i Dalarna, s. 164 ff. Forum Theologicum 9, s. 111 f. Sörmlandsbygden 1943, s. 115 f. och Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok 1944, s. 29 ff. — Klockhärmingarna från Hannas: Lech-Ingers, Skånskt bygdemål, s. 154. Jfr även LUF 13245. Vallby: Åmark, a. a., s. 169. — Landvetter: IFGH 3792. — Vessige: IFGH 4017. — Dagsås: IFGH 3737. Jfr

Handelstidningens veckoblad 21/3 1945. — Westfalen: P. Sartori, Das Buch von deutschen Glocken, s. 142 ff. De finska uppteckningarna finns i Suomalaisen Kirjallisuuden Seura och Sanakirjasäätiö, Helsingfors. De har tillhandahållits och översatts av fil. mag. A. Vilks. Jfr även W. K. Kuuliala, Kellot tempelin, s. 53. — Tidarsrum: Uppteckning av komminister K. G. Gilstring, Pelarne. — Tutaryd: S. Rogberg, Historisk beskrifning om Småland, s. 430 f. Jfr R. Lindstam, Om kyrkor som försvunnit... i Östbo, Västbo och Sunnerbo, s. 145, och LLA 3917. — Hudene: ULMA 18201. — Lumijoki, Kempele, Tyrnävä: Finskt Museum 1946, s. 57, 64, 69, 87. — Dijkman, Antiquitates Ecclesiasticae, s. 321. — Kyrkoordningen 1571 nytryck Uppsala 1932, s. 115. — Kyrkoordningen 1561: Lunds universitets årsskrift 1893, s. 11. — Skramlor: Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1910. — Dörby: Skrifter utg. af Kyrkohistoriska föreningen 4: 1, s. 359. — Horn vid kreatursvallning: Svenska kulturbilder ny följd 7, s. 31 ff. — Bylurar: Fataburen 1927, s. 101 f. och Studier och uppsatser tillägnade Otto Andersson 1929, s. 101 ff. — Stålvinklarna i Risbäck och Porla: Meddelande från pastor. — Holmsund: Svar å LUF 78. — Högsjö: A. Salvén, Boken om Högsjö, s. 120. — Trehörningsjö: EU 45512. — Östersund: Jämten 1945, s. 74 och Jämten 1930, s. 209. — Nianfors och Långvind: Hälsinglands museum, huvudliggare nr 9361. — Sandviken: Meddelande från Sandvikens järnverk. — Järbo: L. Hagberg, När döden gästar, s. 164. — Dådaran: M. Åmark, a. a., s. 134. L. Hagberg, a. a., s. 164. — Persberg: Med hammare och fackla 1948 s. 11 f. — Anten: Meddelande från pastorsämbetet. — Valdemarsvik: E. och G. Malmberg, En bok om Valdemarsvik, s. 63 f., 65 f. — Höganäs: Höganäs Museum 1924—1929, s. 4, 13 f. och LUF 8267, och LUF 8080, samt uppgifter av rektor Olof S. Eriksson, Höganäs. — Gåsborn: Sockenstämmoprotokoll 27/5 1860. Gåsborns kyrkoarkiv och N. Helger, Gåsborns socken i Värmland 2 uppl., s. 149. Uppgiften om bergstingsrätten i detta arbete saknar grund. — Wales: E. Morris, Bells of all nations, s. 86. — Tubular bells: Morris, a. a., s. 85 ff. — Allhelgonakyrkan: Byggnadskommitténs protokoll. — Sedan denna uppsats förelåg i korrektur har jag fått kännedom om ytterligare en järntriangel, anskaffad till invigningen av Solbergs kapell, Ånundsjö, Ångermanland 1918, då man på grund av kriget icke lyckats komma över koppar till en kyrkklocka. Från ådalar och fjäll 1955, s. 59.

Förkortningar: ULMA=Landsmålsarkivet, Uppsala. EU=Etnologiska undersökningen, Nordiska museet. LUF=Folklivsarkivet, Lund. LLA=Landsmålsarkivet, Lund. VFF=Västsvenska folkminnesarkivet, Göteborg. IFGH=Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs Högskola. — Excerpterna till uppsatsen förvaras i LUF A: 807.